

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

THEORETICAL BASIS OF NATIONAL IDENTITY

У статті висвітлено існуючі теоретичні підходи до розуміння джерел виникнення, особливостей формування, структури та сутності такого надскладного феномену як «національна ідентичність». Необхідно відмітити, що в переважній більшості розвиток теорії щодо національної ідентичності відбувається в закордонному науковому полі. Вітчизняні розробки цієї проблематики на сьогоднішній день не мають достатнього рівня узагальнення, тому говорити про існування українських теоретичних підходів чи шкіл зарано. Наукові дослідження у вітчизняній науці здебільшого послуговуються закордонними досягненнями в цій області. Зокрема в статті проаналізовано такі підходи як: психосоціальний, соціально-політичний, символічного інтернаціоналізму, феноменологічний, конструктивістський, соціокультурний, когнітивний. Не дивлячись на те, що кожен з підходів ґрунтує свою парадигму виходячи з власних та доволі різноманітних чинників (що власне й зумовлює їх різноманітність), вдалось встановити й спільні риси. Відтак, всі теоретичні підходи об'єднують одна думка, що національна ідентичність не є вродженою властивістю індивіда, а набувається протягом життя під впливом соціуму та власного досвіду. Цей аспект і зумовлює можливість змін ідентичностей протягом життя, адже на ідентичність, в тому числі національну, безпосередньо впливає мінливе оточення. В роботі обґрунтовується ідея незавершеності досліджень цієї області, тому проблематику «національної ідентичності» не варто вважати вичерпаною. Цей напрям потребує подальших практичних та теоретичних досліджень. Здійснений в статті аналіз понять «етнічна ідентичність», «громадянська ідентичність», «національна ідентичність» дозволив запропонувати модель формування ідентичності в якості багаторівневої системи. Проте, запропонований процес формування ідентичності відрізняється різноманітністю комбінацій. Проведений типологічний аналіз притаманних українцям ідентичностей свідчить про наявність підданського та нігілістичного типів ідентичності.

Ключові слова: теоретичні підходи, національна ідентичність, громадянська ідентичність, види ідентичності, рівні ідентичності.

The article highlights existing theoretical approaches to understanding the sources of emergence, features of formation, structure and essence of such a complex phenomenon as "national identity". It should be noted that the vast majority of the development of the theory of national identity takes place in the foreign scientific field. Domestic developments of this issue, to date, do not have a sufficient level of generalization, so it is too early to talk about the existence of Ukrainian theoretical approaches or schools. Scientific research in domestic science is mostly based on foreign achievements in this area. In particular, the article analyzes such approaches as: psychosocial, socio-political, symbolic interactionism, phenomenological, constructivist, sociocultural, cognitive. Despite the fact that each of the approaches bases its paradigm on the basis of its own and rather diverse factors (which actually determines their diversity), it was possible to establish common features. Therefore, all theoretical approaches are united by the identical opinion that national identity is not an innate property of an individual, but is acquired during life under the influence of society and one's own experience. This aspect determines the possibility of identity changes during life, because identity, including national identity, is directly affected by the changing environment. The work substantiates the idea of the incompleteness of research in this area, therefore the problem of "national identity" should not be considered exhausted. This direction requires further practical and theoretical research. The analysis of the concepts of "ethnic identity", "civic identity", "national identity" carried out in the article made it possible to propose a model of identity formation as a multi-level system, where the specified types of identities are its levels. However, the proposed process of identity formation is characterized by a variety of combinations. The conducted typological analysis of the identities characteristic of Ukrainians shows the presence of the citizen and nihilistic types of identity.

Key words: theoretical approaches, national identity, civic identity, types of identity, levels of identity.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.39>

Гальцева Т.О.

д.психол.н., доцент,
завідувачка кафедри
загальної та соціальної психології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Зіненко О.С.

аспірант 1 курсу навчання
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Вступ. В умовах активної фази війни за свою незалежність велика кількість українців по-новому почали усвідомлювати свою приналежність до держави і соціуму, і почали інакше переживати свою ідентичність. Здобуття Україною незалежності не спіткало державну політику до створення дієвої системи з формування української національної ідентичності. Це питання фактично було другорядним або взагалі неважливим.

Тривале перебування українських етнічних земель під владою інших часто тоталітарних держав, які мали за мету асимілювати українців (як і інші нації у своєму складі), створили пре-

цедент відсутності єдиного виміру національної пам'яті. Саме відсутність сформованої історичної пам'яті наразі розглядається в якості ключового чинника початку посиленої гібридної агресії (окрім збройної) проти України у 2014 році і в подальшому мало вплив на хід повномасштабної війни проти України з 2022 році. Ці події спричинили тотальне переосмислення ролі національної ідентичності як серед пересічних громадян, так і у владних колах.

Набагато більш багатограним і різновекторним є актуалізація національної ідентичності серед пересічних громадян. Вона відобразилась у масовому «переході» на укра-

їнську мову у спілкуванні не тільки в громадських місцях та на робочому місці, але й у побуті. Значно зростає інтерес до вивчення історії України. Тривалий час новітні дослідження та розробки в галузі історії України перебували поза сферою інтересів переважної більшості громадян, тому найчастіше їх ідентичність зумовлювалась «старими», часто радянськими історичними нарративами, а об'єктивні дослідження нашої історії були сконцентровані лише у колах науковців і фахівців з історії. Підвищилась цікавість суспільства до психологічних аспектів свого життя і своїх трансгенераційних травм, які залишились після множинних репресій, утисків, вбивств, розкулачень і голодоморів. До повномасштабного вторгнення ці теми залишались поза увагою суспільства.

Необхідно підкреслити, що цілеспрямовані дії держави в цьому питанні і переосмислення власного світогляду серед українців відбулося не завдяки планомірній роботі чи еволюційному процесу, а це сталося як відповідь на виклики, які постали перед Україною та українським народом. Виходячи з цього, для переходу на дієвий, практичний етап з формування національної ідентичності на науково-прикладному рівні, необхідно здійснити ґрунтовні дослідження теоретичних підходів до розв'язання проблеми сутності та механізмів національної ідентичності. В тому числі звернути увагу на досвід інших країн в цьому аспекті і на основі закордонних та вітчизняних підходів формувати власну модель.

Мета: аналіз теоретичних концепцій щодо розуміння поняття національна ідентичність.

Основна частина. Питання національної ідентичності не є новим, важливість цього аспекту існування етносів було усвідомленим ще давньогрецькими філософами починаючи від Платона. Ідентичність плідно розглядалась мислителями часів Відродження та Просвітництва, проте про формування певних наукових шкіл чи загальноприйнятого підходу з цього питання говорити зарано. Наслідком залучення широкого кола науковців до розгляду означеної проблеми став плюралізм у розумінні базових термінів без чого аналіз окресленої проблематики був неможливим. Ми окреслимо базові дефініції, які покладено в основу цього дослідження.

Відтак, «нація – це конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру» [3]. Підкреслимо, що це визначення, яке подається тлумачним словником української мови є доволі вичерпним і загальноприйнятим, тому його безперечно можна використовувати в дослідженні. Набагато більш складним є термін «національна ідентичність».

Загалом ідентичність є центральним переживанням людини, так як означає її самоусвідомлення, «самототожність», автентичність свого внутрішнього світу і зовнішньої поведінки. Ідентичність означає переживання власного «Я» [2, с. 128]. Е. Еріксон виокремлює ідентичність як процес переживання узагальненого сенсу свого «Я». Хоча в цьому сенсі Е. Еріксон пише про індивідуальність як процес свідомих рішень щодо свого уявлення про цінності в соціальному середовищі [4, с. 378–385]. Тож, фактично, «ідентичність» розуміється дослідниками в якості ототожнення себе з певною територією, певним етносом, культурою тощо.

Вище вже зазначалось, що у питаннях національної ідентичності в українському науковому та інформаційному просторі зроблено значний крок. Прийняття відповідного Закону України дозволяє уникнути певної кількості дискусійних питань та використовувати загальноприйняту на національному рівні термінологію. Зокрема, Законом України визначено, що «українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями». Проаналізувавши наведене визначення, можна дійти висновку, що воно є доволі широким і розкриває різні сторони цього поняття.

В межах наукового теоретичного аналізу цього надскладного явища доцільно звернути увагу на вже сформовані підходи до розуміння національної ідентичності. На сьогоднішній день доцільно виділити такі підходи:

- психосоціальний;
- соціально-політичний;
- символічного інтеракціонізму;
- феноменологічний;
- конструктивістський;
- соціокультурний;
- когнітивний [1, с. 37].

Психосоціальний підхід представлено такими відомими науковцями як Е. Еріксон, З. Фройд, Е. Фромм. Не дивлячись на те, що вичерпної відповіді щодо тлумачення «національної ідентичності» дослідники так і не виокремили, проте їх доробок вважається базовим для всіх сучасних досліджень, адже в їх основу було покладено особистісну ідентичність. Подальші розробки в цьому напрямку на особистості в розгляді національної ідентичності. Представники психосоціального підходу були схильні розглядати національну ідентичність в якості процесу організації життєвого досвіду в індивідуальне Я. Тобто, на думку представників психосоціального підходу, в основі національної ідентичності лежить

певний механізм ідентифікації в якості одного з елементів структури особистості. По факту, дослідники повністю заперечували можливість «вродженої» національної ідентичності і наполягали на можливості її зміни протягом життя, виходячи з особистісного досвіду.

Найбільш відомими представниками соціально-політичного підходу є Д. Тернер та Г. М. Андреева. В межах цього підходу національна ідентичність розглядається в якості різноманітних соціальних детермінант, першочерговий вплив на які мають політичні, соціальні, економічні, культуральні чинники [4, с. 381].

Значний внесок у розробку питання ідентичності внесли представники підходу, який зрештою отримав назву «символічного інтеракціонізму» (Дж. Мід, І. Гофман та ін.). Центральна думка цього підходу полягає в розгляді ідентичності в якості процесу інтеракції (соціальної взаємодії та соціалізації взагалі), коли життєвий досвід людини дозволяє набути певні символи, які безпосередньо мають вплив на особистість і є визначальними для формування поведінкових реакцій та дій. Представники цього підходу підтримували думку щодо формування і можливості зміни ідентичності.

Дж. Мід в своїх роботах не використовував термін «ідентичність», в якості центрального елементу їм було запропоновано використовувати термін «самість». Ця категорія не є вродженою, вона формується шляхом взаємодії та соціалізації в онтогенетичному розвитку. Сама природа «самості» базується на тому, що людина сприймає себе такою, якою її бачить оточення. Особистість оцінює себе спираючись на оцінки оточення, приймає відповідні ролі, уявлення про себе також є результатом інтеракції з іншими людьми [2, с. 122–124].

Першим термін «ідентичність», з представників символічного інтеракціонізму, почав використовувати І. Гофман, який вважав, що ідентичність, яку сам дослідник в своїх працях часто називав «стигма», ґрунтується на соціальних очікуваннях. Тобто, людина вибудовує свою ідентифікацію відповідно до очікувань оточення, в той самий час небажані риси людина приховує, аби отримати схвалення референтної групи до якої він прагне належати і ідентифікувати себе з нею. Фактично, представники цього підходу акцентують увагу саме на механізмах ідентифікації, які, на їх думку, ґрунтуються на взаємодії і процесах соціалізації людини.

Феноменологічний підхід (А. Шюц, М. Хайдегер) розглядає ідентичність в якості процесу набуття життєвого досвіду і співвідносить набутий досвід із впливом спілкування. В межах цього підходу, головним є вивчення сенсу ідентичності та її проявів у повсякденному житті [1, с. 38–39].

Засновниками конструктивістського підходу є Т. Лукман та П. Бергер. Вони здійснили спробу пояснити процес ідентичності через процес конструювання соціальної реальності. Тобто, реальне, повсякденне життя має для людей значення і тому конструює відповідні інтерпретації та ідентифікації.

Велике значення для розробки питання ідентифікації внесли представники соціокультурного підходу. Зокрема, його засновник Р. Баумастер стверджував, що трансформації ідентичності є наслідком значних змін в житті суспільства. Також дослідником було систематизовано існуючі теорії ідентичності і виокремлено такі її види як: соціальна, економічна, філософська, культурна. В цілому, ідентичність у поглядах представників соціокультурного підходу розглядається як соціальне явище.

Представники когнітивного підходу (Дж. Тернер, Г. Теджфел) розглядали ідентичність крізь призму цінностей та емоційного значення приналежності індивіда до групи. Тобто ідентичність, на думку представників цього підходу, є ні чим іншим як усвідомлення особистістю членства в певній групі через розподіл спільних цінностей [2, с. 97–105].

Аналізуючи теоретичні підходи до розуміння ідентичності не можна оминати увагою доробок Р. Ю. Синельникова. Автор наголошує на існуванні полісистемності громадянської ідентичності. Дослідник виокремлює спільну структуру, яка виявляє загальні елементи впливу на формування громадянської ідентичності, а саме – макросоціальний фактор та ототожнення із групою. Відтак, громадянська ідентичність – це індивідуальне усвідомлення та переживання власної приналежності громадянина до держави та до спільноти громадян цієї держави, яка дає йому можливість діяти в структурі колективного суб'єкта і проявляється через участь у житті держави в різних сферах: економічній, політичній, соціальній тощо [3, с. 84–93].

Для досягнення поставленої мети, необхідно розглянути розробки науковців, які спрямували свої дослідження на вивчення структурних компонентів ідентичності. В цьому аспекті доцільно звернути увагу на роботу М. Кастельса «The Power of Identity» в якій автор дослідив класифікацію форм та джерел формування ідентичності. М. Кастельса в основу своєї класифікації поклав елемент легітимності, який запроваджується інституціями влади для розширення своїх повноважень та посилення панування в межах соціального контексту.

Також на розробку проблематики структури ідентичності і її рівні справили роботи В. В. Москаленка, який наголошує, що ідентичність варто розглядати в межах проявів впливу соціальних структур. Більш того, дослід-

ником виокремлені ключові елементи соціального впливу. Серед них виділяються групові та сімейні фактори, які формують ідентичності шляхом навчання через залучення первинного (базового) засвоєння соціальних норм в межах поведінки в суспільстві [3, с. 87–93].

Спираючись на розробки провідних науковців можна виділити такі види ідентичностей:

- Громадянська ідентичність.
- Етнічна ідентичність.
- Соціальна ідентичність.
- Релігійна ідентичність.
- Професійна ідентичність.
- Гендерна ідентичність.
- Особистісна ідентичність.

Зазначимо, що кожен індивід може мати всі з перерахованих ідентичностей. Вони проявляються в різних ситуаціях і спираються на різноманітні особливості соціального життя. Задля цілей нашого дослідження проаналізуємо детальніше громадянську і етнічну ідентичності.

Узагальнено, можна говорити, що громадянська ідентичність – це усвідомлення свого політичного та правового зв'язку з певною державою, розуміння себе в якості громадянина і відчувати себе частиною окремого громадянського суспільства.

Етнічна ідентичність – усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної етнічної групи. Аналізуючи з точки зору окремого індивіда національну, громадянську та етнічну ідентичності можна дійти висновку як відмінності так і тотожності.

Спільним для всіх цих ідентичностей є те, що всі вони формуються під час здобуття життєвого досвіду та соціалізації, тобто жодна з них не є вродженою (на цьому аспекті акцентують увагу представники всіх зазначених вище теоретичних підходів і ми повністю поділяємо цю точку зору).

Відмінності полягають в своєрідних рівнях ідентичності. Відтак, етнічну приналежність чи ідентичність варто вважати першим (базовим) рівнем, коли в дитинстві людина взаємодіє в переважній більшості в родині, вона усвідомлює себе частиною певного етносу, наприклад, через певні культурні особливості.

Зростання і набуття суб'єктності в державі призводить до формування громадянської ідентичності, що доцільно вважати другим рівнем формування ідентичності і зрештою національну ідентичність – це третій рівень, який формується на світоглядному рівні.

Р. Ю. Синельников, розглядаючи громадянську ідентичність, наводить такі типи громадянської ідентичності в Україні: підданська, нігілістична, байдужа [3, с. 56]. На наш погляд, зазначені типи громадянської ідентичності цілком можна екстраполювати і на поняття «національна ідентичність».

Можна дійти висновку, що на сьогоднішній день ми спостерігаємо яскраво виражені два типи ідентичності: підданську (коли в основі поведінки індивіда є конформізм і він є «слухняною» одиницею суспільства) та в більшому ступені нігілістичну (коли індивід вважає себе важливим суб'єктом суспільства, часто не згодний з рішеннями влади та намагається відстоювати свої права). В межах цього аналізу доцільно відмітити й вікові особливості.

Підданський тип громадянської та національної ідентичності в більшому ступені притаманний громадянам старшого віку, це є деформацією, яка була набута через тривалий час перебування у тоталітарній державі, де будь-які ініціативи чи протестні наміри суворо пересікались. Молодь, особливо ті молоді люди, які народились за часів незалежності України набагато частіше мають нігілістичний тип громадянської ідентичності. Довести це можна проаналізувавши структуру рушійних сил останніх революцій в Україні, де молоді відігравала провідну роль. Також, необхідно відмітити, що в умовах революцій, гібридної та повномасштабної війни питома вага українців, які мають байдужий тип громадянської ідентичності, незначний. Адже у вирії таких подій абстрагуватись від держави і свідомо не цікавитись процесами, що відбуваються навколо, майже неможливо.

Висновки. Проведений аналіз теоретичних підходів до розуміння національної ідентичності свідчить про наявність широкого кола теорій. Існують різні концепції щодо розуміння сутності та структури національної ідентичності в сучасній науці. Це є наслідком двох ключових факторів. По-перше, тривалий розгляд цього питання фактично унеможливило створення єдиної системи. По-друге, кожен з підходів розглядає основу національної ідентичності по-різному. Проте на сучасному етапі розробки цієї проблематики, можна віднайти й загальні риси у теоретичних підходах. Зокрема, всі дослідники солідарні у думці, що ідентичність, в тому числі національна не надається людині від народження.

Всі види ідентичностей є наслідком набуття індивідуального досвіду, взаємодії та соціалізації. Саме цим зумовлено той факт, що ідентичність може змінюватись протягом життя. Не маючи на меті виділяти поміж інших окремих підхід, наголосимо, що їх доцільно розглядати з позиції взаємодоповнення.

В кожному підході ідентичність розглядається в якості процесу, який ґрунтується на окремих чинниках. Тому лише узагальнення всіх підходів дає можливість зрозуміти сутність цього надскладного феномену. В цілому, можна говорити, що на сьогоднішній день проблема сутності та структури національної ідентичності не є вирішеною і потребує подальших

як науково-прикладних досліджень так і теоретичних узагальнень.

Порівняльний аналіз понять «громадянська ідентичність», «етнічна ідентичність» та «національна ідентичність» дозволили виявити ключові відмінності та тотожності, а також запропонувати рівні формування зазначених ідентичностей. Виходячи з результатів аналізу, можна припускати, що по своїй суті наведені ідентичності є єдиною багаторівневою системою формування та трансформації самосвідомості людини. Проте, доцільно акцентувати увагу, що процес формування ідентичності не завжди є лінійним і зазначені ідентичності можуть набувати різних комбінацій.

Спираючись на сучасні розробки проблематики громадянської та національної ідентичності можна говорити, що українцям притаманні підданський та нігілістичний типи громадянської та національної ідентичності. Формування таких типів є наслідком соціально-історичних процесів, що відбувались в Україні останнім часом.

Разом з тим, проблематика «національної ідентичності», її базису, сутності та механізмів формування не є остаточно вирішеною, та потребує подальших досліджень, особливо враховуючи актуалізацію цього питання для сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голоденко О. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках // Соціологічні студії. № 1. 2013. С. 37-40.
2. Москаленко В.В. Соціалізація особистості. Монографія. Національна Академія Педагогічних Наук України Інститут Психології імені Г.С. Костюка. – Київ: Фенікс, 2013. – 540 с.
3. Синельников Р.Ю. Психологічні чинники громадянської ідентичності особистості. Дис. канд. псих. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2019. – 227 с.
4. Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д. Максименка – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38. – 392 с. – С. 378-387.